

УДК 94(477)

Віктор Павленко

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Історія запорозького козацтва завжди була невід'ємною складовою історії української державності, так як саме козацтво стало ініціатором її відновлення і захисником. Цей факт зумовлює важливість дослідження даної проблеми саме зараз, коли перед усім українством стоїть завдання розбудови і становлення своєї держави. Для досягнення поставленої мети кожен громадянин повинен усвідомлювати, що країна, в якій він живе, має давні державні традиції, і пам'ятати, що носієм цих традицій довгий час було запорозьке козацтво.

Таким чином, проблеми, що розглядаються в даній статті, мають велике значення, зокрема для поглибленого вивчення історії рідного краю, формування почуття патріотизму його мешканців, незалежно від їх національності та віку.

Ця тема повинна розроблятися і досліджуватися якомога ширше, щоб зрозуміти, що Херсонщина – історично українська територія. Про це переконливо свідчать численні факти проживання і діяльності на її теренах ще задовго до заснування Херсона запорозьких козаків, які стали піонерами господарського освоєння нових земель.

Висвітлення цієї проблеми є також важливим аспектом у викладанні історії рідного краю в загальноосвітніх школах області, що сприятиме як вдосконаленню знань учнів з історії краю, так і вихованню в них необхідних моральних якостей, усвідомлення своєї приналежності до українського народу та його героїчних звершень.

«Для уничтожения вове, или по крайней мере, для вечного укрощения южных врагов своих... Россия предприняла средство новое, гигантское, которого довершением занималась в течении полвека» [1, с. 6].

Так пише А. Скальковський про ліквідацію Запорозької Січі російським царизмом. Січ була ліквідована. Однак козацтво, осередком якого вона являлась, не могло зникнути безслідно.

Висвітлення долі запорожців після ліквідації Січі у їхньому зв'язку з територією сучасної Херсонщини і є предметом дослідження автора, хоча козаки з'явилися на цих землях набагато раніше, ще в XV ст.

Відомо, що після ліквідації Запорозької Січі частина старшин разом з кошовим П. Калнишевським була заарештована і заслана до Сибіру і на Соловки, а їх майно конфісковано. Вивчення документів свідчить і про інші заходи російського уряду. Наприклад, уже за два тижні по ліквідації Січі князь Г. Потьомкін поквапився в своєму ордері від 18 червня 1775 року наказати генералу П. Текелію переписати все церковне майно під виглядом звичайної інвентаризації, переслати із нарочним всі військові клейноди,

зробити облік людей в кожній слободі і приписати їх до пікінерних полків, або визначити інші місця для помешкання у провінції. Князь особливо наполягав на неприпустимості існування дрібних козацьких поселень, вважаючи їх осередками опозиції російським поміщикам [2, с. 91].

У власність царського уряду перейшли також і землі колишніх Запорозьких вольностей, до яких входили, зокрема, населені пункти, що мають безпосереднє відношення до території сучасної Херсонської області. Це селище Кам'янка поблизу Берислава, Олешки і кілька інших, менш важливих, що знаходились неподалік місця, де незабаром було засновано Херсон, на річці Кошовій [1, с. 119].

Таким чином, колишні запорозькі володіння ввійшли до складу новостворених Новоросійської та Азовської губерній Російської імперії.

Царський уряд щедро роздавав козацькі землі поміщикам. Перед козацтвом постала загроза закріпачення та рекрутчини.

Звичайно, волелюбних запорожців не міг влаштувати такий стан речей. І закономірним результатом невваженої політики російського царизму стали масові втечі козаків за кордон.

Отже, замість повного знищення запорозького козацтва і перетворення його на регулярне російське військо сталося зовсім інше: значна частина козаків опинилася на боці Туреччини. Це підтверджує факт заснування запорожцями в 1778 р. Січі в пониззі Дністра, що підпорядковувалась турецькому урядові [3, с. 9].

У результаті такого перебігу подій перед російським урядом дуже гостро постала проблема відходу козаків до Туреччини. Тому головним завданням російських можновладців стало припинення цього небезпечного для імперії процесу та повернення козаків в межі існуючих державних кордонів. Для його виконання вживались різні заходи. Наприклад, у доповіді князя Г. Потьомкіна Катерині II стосовно ситуації на Півдні України значна увага приділялася питанню привернення козаків до військової служби, як засобу посилення контролю останніх. Зокрема, для захисту південних кордонів імперії планувалося замість гусарських полків і легкокінних ескадронів створити 9 нових гусарських і 6 пікінерних полків, які повинні були комплектуватись з колишніх запорозьких козаків [2, с. 97]. Серед цих угруповань був і Херсонський пікінерний полк.

Набір до пікінерних полків Потьомкін оголосив 11 жовтня 1775 року [4, с.569].

Та козацтво не поспішало вступати до новостворених військових об'єднань. Можливо, це було пов'язане з недовірою козаків до російського уряду і побоюванням нових репресій з його боку.

Пасивний супротив козаків затягнув створення Херсонського полку і переведення запорозьких поселень до стану військових слобід [5, с. 143].

По-іншому вирішувались проблеми, пов'язані з запорозькою старшиною, якій дозволялось займати землі на правах поміщиків за умови їх вступу на військову службу. Свідчення цього ми знаходимо в матеріалах

«Новороссийской чертежной комиссии», що зберігаються в Державному архіві Херсонської області. У низці документів, зокрема, говориться про відведення земель козацькій старшині на території сучасної Херсонської області.

Таким документом є «Доношение» сотника вербованого козачого полку Василя Коцюби, де говориться про його «намерение заселить из повеленного места вольными людьми... земли по реке Ингуле ниже Широкой Балки при зимовнике бывшего запорожского козака Белого хутор от двадцати пяти дворов» [6, арк. 28]. Датується даний документ 13 жовтня 1776 року.

Тим же числом датовано і «Доношение» хорунжого Василя про відведення йому землі для заснування хутора на двадцять п'ять дворів «при урочище балки Широкая» [6, арк. 31].

На основі цих документів можна стверджувати, що після організації нових пікінерних полків, що комплектувалися переважно колишнім запорозьким козацтвом, до процесу заселення херсонських земель приєднується козацька старшина з прогресивним для того часу типом поселень – хуторами, які стали важливими носіями і осередками нового господарства.

Що стосується більшості запорожців, то до 1779 р. вони ще мали вибір: ставати поміщицькими підданими з гарантіями особистої волі і помешканням у власних зимівниках або жити у військових слободах, де строк пільг був коротшим, і сплачувати податки державі. За підрахунками, які провів О. Олійник, у 1777 р. на кожен зимівник у середньому припадало від 18 до 23 га, тобто приблизно 20 км² [7, с. 115].

Починаючи з 1779 р. імперська влада розгортає наступ на зимівник як господарську та адміністративну основу козацької індивідуальної автономії.

Конкретні приклади такої агресивної державної політики ми знаходимо в документах Державного архіву Херсонської області, де зберігається указ Катерини II від 28 січня 1779 року, адресований межевій експедиції Новоросійської губернської канцелярії, в якому говориться про «...состояние бывших запорожских старшин и козаков Славянской и Херсонской провинции поселян, живущих зимовниками» [2, арк. 55].

Уряд висловлює незадоволення формою господарювання колишніх запорожців, наголошуючи на тому, що «... не видит почти никакого противу прежнего в их жительстве превращения, а остаётся прежняя дикость и своенравие, когда рассыпавшись, живут в зимовниках, ибо уклоняясь от общежительства, женитьбы, заведения хозяйства и пристийного домоустройства, дают вид прежней грубости и необнадёживают быть надёжными гражданами и полезными себе и обществу поселянами». І на основі цього уряд «... предлагает оповестить в тех. провинциях, дабы все живущия нене зимовниками старшины и козаки переселились... в города или государственные слободы» [8, арк. 55].

У документі також вказувався ряд пільг для тих, хто побажає переселитись. Зокрема, їм дозволено було на місцях зимівників засновувати

хутори для ведення господарства. Також дозволялася вільна торгівля та рибальство в містах і слободах. Крім того переселенці звільнялись на два роки «...от всяких податей и исправлений общих» [8, арк. 55].

Стосовно ж осіб, які не виявляють бажання переселитись, у документі вказувалося, що останні «...подвержены будут к содержанию почти всем по земле нарядам и исправлениям и нынешнему платежу от зимовников без всякого умоления» [8, арк. 33].

Аналіз вказаного документа яскраво показує жорстоку державну політику Російської імперії, спрямовану на ліквідацію козацького зимівника. Козацтво змушено було, таким чином, кидати зимівники і переселятися в інші місця. Та все ж у 1799 р. в Херсонському повіті нараховувалось до 60 зимівників [9, с. 68-69].

Співставляючи обставини, що склалися в таких умовах, з фактами заснування ряду населених пунктів на Херсонщині, автор вважає можливим припустити, що саме з указом імператриці про ліквідацію зимівників пов'язана поява сіл: Бургунка 16 серпня 1779 р. як маєтка військового товариша Максима Собецького і Токарівка – 27 червня 1780 р. – як маєтка колишнього хорунжого польової служби Антона Токаревського, а також села Дрімайлівка 20 травня 1782 р. як володіння військового товариша Дремлюги [10, с. 63, 66, 78].

На думку автора, поява цих селищ була викликана потребою ведення господарства, альтернативного козацькому зимівнику.

За даними, що містять документи з фондів ДАХО, на землях сучасної Херсонщини окрім маєтків козацької старшини знаходились також землі простих козаків.

Зокрема, в плані Кизикерменського повіту військової слободи Широка, а також прилеглих до неї земель, складеному 25 вересня 1781 р., ми маємо змогу побачити, що поблизу сучасного села Широка Балка знаходились землі козака Головка та козака Живиля [11, арк. 5].

Щодо рядових козаків, то багато з них змушені були оселитися в державних поселеннях. Велика кількість козацтва, не маючи засобів до існування, або не бажаючи підкорятися, часто залишали домівки і підряджались до рибних заводів і пов'язаного з ними чумацького промислу.

Дуже часто ці промисли, що належали відставним російським офіцерам і козацьким старшинам ставали пунктами, де знаходили притулок люди без постійного місця проживання, часто – без документів. Серед найманих представників зустрічалося багато гайдамаків, які мали осередки з обох боків російсько-турецького кордону. Вони були могутньою дестабілізуючою силою в регіоні [5, с. 147].

Як бачимо, політика російської держави, спрямована на переінакшення основ козацького господарства, які склалися протягом тривалого часу, призвела до погіршення становища в регіоні, що поглиблювалося політичними планами Османської імперії, яка була не задоволена результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Таке становище

являло собою головну загрозу російським планам засвоєння Південної України і Криму.

Пізніше, зважаючи на складну ситуацію, що виникла на російсько-турецькому кордоні, Г. Потьомкін прийняв рішення відновити запорозьке військо. З цією метою 1 липня 1783 р. він видав прокламацію, в якій оголошувалось, що колишні козаки війська Запорозького запрошувалися на козацьку службу під проводом Потьомкіна.

У прокламації вказувалась і кількість козаків новоствореного війська, що включала в себе до 500 кінних і стільки ж піших козаків. Їм призначалась достатня платня і харчування. Бажаючим треба було з'явитись в Херсон до бригадира Синельникова [4, с. 573].

Зібрані таким чином у 1783 р. козаки хоч зовні нагадували колишніх запорожців, проте мали право одружуватися. Але, звичайно, не могло бути і мови про козацьке самоврядування минулих часів. Основним заняттям козацького полку стала охорона південних кордонів Російської імперії.

Напередодні чергової російсько-турецької війни, восени 1787 р., на базі полку запорозьких козаків почалося формування козацького війська. У районі Олешків було влаштовано запорозький Кіш, в якому зосереджувалось 12 тисяч колишніх запорожців [12, с. 275].

Указом імператриці Катерини II від 22 січня 1788 р. козацьке військо отримало назву Війська вірних козаків, у протигагу «невірним» задунайським запорожцям. Очолили його колишні запорозькі старшини. Кошовим було призначено Сидора Білого, суддею – Антона Головатого, кіннотою командував Захар Чепіга [3, с. 16].

Серед документів ДАХО збереглися згадки про земельні володіння козацьких старшин в межах сучасної Херсонщини.

Так, у Відомості про віддані поміщикам землі Новоросійські губернії говориться, зокрема, про відведення Сидору Білому в 1783 році земель в Херсонському повіті для побудови будинку та млина [13, арк. 137].

Інші відомості цього ж року свідчать про відведення землі полковому старшині Семену Величку «...про поселение слободы на шесть дворов в Кизикерменском уезде при речке Осокорове на месте его жительство, где за бывшего еще Запорожья был зимовник собственный его и дяди его Величка» [14, арк. 7].

Таким чином, виходячи з вищесказаного, ми можемо говорити про безпосередній зв'язок як новоутвореного козацького війська, так і його старшини, з територією сучасної Херсонської області, що має велике значення для історії краю.

Повертаючись до проблеми формування козацького війська, необхідно відзначити, що закликаючи запорожців під свої знамена, російський уряд погоджувався визнати лише деяку зовнішню схожість в управлінні та устрою нового війська із Запорозькою Січчю. Відновлювалася номенклатура старшинських посад, поділ на курені, традиційний одяг. Зберігалося право на вибрання нижчої адміністрації і т.ін. [3, с. 17].

Незабаром за героїзм і мужність, виявлені в боях у Причорномор'ї, в тому ж 1788 р. козацьке військо отримало назву Чорноморське.

Чорноморському козацькому війську було відведено землі від Буга до Дністра. Ще в ході війни, в 1790 р., Кіш розділив цю територію на три полкових паланки – Подністрянську, Бережанську, Кінбурнську. Вони очолювалися призначеними Кошем старшинами і паланковими полковниками. Кожна паланка включала в себе декілька козацьких поселень.

На території сучасної Херсонської області знаходилася Кінбурнська паланка, в якій на 1792 р. проживало близько 150 козацьких родин. Крім того, виникло багато хуторів і поселень при риболовецьких заводах, по річках та лиманах [3, с. 18]. На думку А. Зубкова, козаки перебували на паланці з 4 липня 1790 р. до 1 грудня 1793 р. [15, с. 51-55].

Із самого початку формування війська одну з найважливіших господарських галузей складало рибальство. У цей період господарство на новому місці ще не встигло зміцніти. Велика частина козацтва продовжувала хазяйнувати на старих місцях за територією війська. Основним осередком господарства були хутір та слобода [16, с. 18].

У військовому відношенні Чорноморське військо підлягало командуванню російської армії. Чорноморці увійшли до складу Катеринославської армії, яку очолював Г. Потьомкін і підпорядковувались безпосередньо О.В. Суворову. Він командував передовим корпусом військ, що діяли на ділянці Кінбурн – Херсон.

У квітні 1788 р. Військо вірних козаків розпочало військову службу, зайнявши сторожову лінію на Бузі. Першою серйозною справою козаків став бій в червні 1788 р. біля Кінбурнських берегів, в якому вони виявили себе мужніми та хоробрими воїнами [17, с. 59, 73].

Задунайські запорожці опинилися теж на арені воєнних дій з першого дня війни і брали участь в ній на боці Туреччини. Восени 1787-го і навесні 1788 р. російська розвідка зафіксувала їх збройні загопи по всій лінії розташування Катеринославської армії: від Ольвіополя до гирла Дніпровського лиману включно [3, с. 19].

Отже, сталося так, що колишні січовики задунайці й чорноморці змушені були стати один проти одного і битися між собою за інтереси чужинських імперій. Це по суті стало трагедією не тільки для козацтва, а й для всієї України і свідчило про знищення державності, яку безжально розтерли залізні жорна агресивних планів двох ворогуючих держав.

У 1791 р. російсько-турецька війна скінчилася. І сталося так, що цей рік співпав з роком смерті покровителя чорноморців Г. Потьомкіна. У результаті над Чорноморським козацтвом знову постала загроза ліквідації. Однак, завдяки успішній місії А. Головатого 30 червня 1792 р. з'явилась височайша грамота, пожалувана війську вірних козаків чорноморських, за якою імператриця дарувала їм «острів Фанагорію із землями між Кубанню, Азовським і Чорним морем» і доручала охорону кордону від закубанських хижаків [4, с. 578].

Як відзначає В. Голобуцький, переселення диктувалось у великій мірі тими умовами, що склались по завершенні російсько-турецької війни, коли за Ясським миром до Російської імперії відійшла Очаківська округа і кордон між Росією та Туреччиною став проходити по Дністру. Таким чином, перед російським урядом постало питання близькості Забужжя та дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, яку займало Чорноморське військо, була своєрідним містком для українських селян-втікачів, що виходили за Дністер. Тому оптимальним виходом було переселення козацького війська на іншу, більш прийнятну територію [17, с. 176].

Та переселені були не всі чорноморці. За деякими даними, загальна кількість тих, хто не бажав переселятися на Кубань, складала 10 відсотків усього козацтва [3, с. 23].

Частина чорноморців залишилась на Херсонщині, відігравши помітну роль в економічному освоєнні цього району. Так, ми знаходимо відомості про заснування козаками населених пунктів на Херсонщині. Наприклад, село Мала Лепетиха, що було засноване козаками в 1792 р. [10, с.70].

Новими місцями проживання колишніх чорноморців стали міста та поселення, що знаходились на території сучасної Херсонщини. Підтвердження цьому ми знаходимо серед джерел ДАХО. Зокрема, в Плані проживаючих у державних селах Херсонського повіту від 1798 року. Говориться про наявність козаків у місті Бериславі та в селі Станіслав [18, арк. 30,31].

Взагалі в Херсонській губернії за даними 1805 р. нараховувалось декілька тисяч колишніх чорноморських козаків, що свого часу не переселилися на Кубань [3, с. 23].

У листопаді – грудні 1806 р. російські війська оволоділи Бессарабією, за виключенням Ізмаїла. Зацікавлена в заселенні новоприєданого району урядова адміністрація розраховувала залучити до переходу на російський бік і задунайських запорожців.

30 серпня 1814 р. уряд прийняв маніфест, в якому обіцяв амністію і наділення їх землею, а в 1817 р. – і права іноземних колоністів.

У 1824 р. із Задунайської Січі почався масовий вихід козаків у російські кордони, що було викликано спробами турецького уряду використати задунайців для придушення національно визвольного руху в Греції.

Перехід запорожців продовжувався до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. За відомостями канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора «Про некрасовців і запорожців, що вийшли з турецьких володінь 1824–1828 рр.», 30 відсотків їх селилося в Херсонській губернії, з яких 40 відсотків – в Херсоні та прилеглих територіях, тобто на землях сучасної Херсонщини [3, с. 36].

З приводу переходу задунайців російським урядом було видано постанову від 14 квітня 1823 р., в якій говорилось про наділення

переселенців землями на пільгових умовах – вони півтора року могли не сплачувати податки [19, с. 66].

Задунайці стали останньою хвилею освоєння Херсонських земель козацтвом.

Як уже зазначалось, задунайці селились на Херсонських землях на правах колоністів, статус яких і закріплювався за ними. Колишні ж чорноморські козаки ще указом від 20 лютого 1812 року були перейменовані в поселян і зрівняні в статусі з державними селянами [19, с. 65]. Через деякий час багатьох з них перетворили на військових поселенців.

Цими подіями остаточно завершується епоха діяльності козацтва на теренах Херсонської області, так як вони уже були розділені. Отже, козацтво стало зайвим на території, яка передусім потребувала господарської діяльності. Взагалі ж козацтво як таке зникло з території Херсонщини ще в 1792 р., коли Чорноморців переселили на Кубань. А що стосується козаків, що лишились, то основною їх метою стала суто господарська діяльність на щойно освоєних землях. Таким чином, переведення їх до статусу державних селян було справою часу.

Отже, період після ліквідації Запорозької Січі став для запорожців складним і фатальним. Протягом цього часу внаслідок політики російського уряду, спрямованої на остаточне підпорядкування і знищення запорозького козацтва, воно перероджується, втрачаючи свою винятковість і феноменальність.

Результатом такої політики стало перетворення частини запорозького війська на військове угруповання на кшталт Донського козацтва з підпорядкуванням його російському командуванню.

Окрім того, волею російського уряду козацтво було переселено за межі своєї споконвічної території – на Кубань. Та частина козаків, що не забажала переселитись, була перетворена на державних селян.

Проте, незважаючи на трагічність цього періоду для запорозького козацтва, воно відіграло велику роль в освоєнні сучасної території Херсонщини, беручи участь у визволенні цих стратегічно важливих земель від турецького панування та в їх господарському розвитку.

Джерела та література

1. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – 288 с.
2. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического // Сборник военно-исторических материалов. – Спб. 1893. – Вып. 6.
3. Бачинський А.Д., Бачинська А.О. Козацтво на Півдні України (1776–1865). – Одеса, 1996. – 56 с.
4. Скальковский А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
5. Шиян Р.І. Запорозькі козаки після зруйнування Запорозької Січі (1775–1787) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1997. – Ч. 2. – С. 143-152.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф.14. Херсонська (Новоросійська) губернська канцелярія. Оп. І. Справа 17. Доношення і рапорты офіцерів об отводе земель на территории бывшей Запорожской Сечи.

7. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової січі.(1734–1775). – Запоріжжя, 2005.– 256 с.
8. ДАХО. Ф. 14, Оп. I. Спр. 53 Указы Новороссийской губернской канцелярии об отводе земель, предназначенных под заселение государственными крестьянами.
9. Водотика С.Г., Сінкевич С.Г. Історія Херсонщини. Навчальний посібник. – Херсон, 2003. – 202 с.
10. Орлова З.С., Ритнер И. Д. История заселения Херсонщины. Краткий справочник. – Херсон, 1993. – 128 с.
11. ДАХО. Ф. 14. Оп. I. Спр. 79. Указы Новороссийской губернской канцелярии о заселении и размежевании земель слободы при урочище Широкая Балка, Кизикерменского уезда.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. – К., 1992. – Т.2. – 608 с.
13. ДАХО. Ф. 14. Оп. I. Спр. 51. Указы Сената и сводная ведомость о раздаче земель помещикам по Новороссийской губернии.
14. ДАХО. Ф. 14. Оп. I. Спр. 210. Дело об отводе земель войсковому старшине Величко в Кизикерменском уезде.
15. Зубков А. В. Історія запорозьких та чорноморських козаків на Кінбурзькій росі (II пол. XVI ст. – XVIII ст.). // Таврійський степ (між край). – Каховка – Київ., 2000, с.39-66.
16. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) // Наукові записи Інституту Історії України. – К.,1952. – Т. 4. – С. 53-61.
17. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво . – К.,1956. – 414 с.
18. ДАХО. Ф. 14. Оп. I. Спр. 333. Указы Новороссийского губернского правления об отводе земель в целях губернии.
19. О правах малороссийских казаков на выдаваемой им земли. Сообщ. действ. член Б.А. Бильсаков // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. 26. – С. 41-67.

Summary

Using miscellaneous sources, the author of the article describes the period of Zaporozhian Cossacks' sojourn on the territory of Kherson region after the destruction of Zaporozhian Sych from 1775 till the beginning of the XIX century. Much attention is paid to the household activity of Cossacks, to the change of their status and to their great role in the history of Southern Ukraine.